

تهیه و تنظیم:
مهندس اکبر شیرزاده

پژوهشی در صنعت قلمکاری و تاریخچه احتمالی آن

هدف از بین بردن آهار و مواد زائد است که نخست پارچه را در زاینده رود می‌شویند و بعد از خشک شدن دوباره در تغارهایی که داخل آن پوسته انار ریخته‌اند پارچه را رنگ می‌کنند تا پارچه زمینه قهوه‌ای روشن و ثابت پیدا کند.

در قلمکاری می‌توان هر گونه طرحی را به راحتی به کار برد و با تکیه به قالب‌های متفاوت و طراحی شده از نقوش بدیع مانند نقشه‌های قالی و قالیچه تا صحنه‌های شکار و حرکات انسانی مانند جنگ و یا بزم‌های زینتی و تفریحی و شکل درختان و انواع گل

زمینه نخودی پارچه است که با پوست انار رنگریزی می‌شود.

بعد از شستشو نوبت به نقش زنی پارچه می‌رسد و صنعتگر با کمک قالب‌های چوبی که هر کدام نشان از یک رنگ دارد به چاپ نقوش مختلف بر روی پارچه می‌پردازد. بعد از نقش زدن با رنگ‌های مشکی و قرمز پارچه را به رودخانه برده و مدت ۲ تا ۳ ساعت در آب روان می‌شویند تا رنگ‌های اضافی خارج شود. سپس خشکانده و آماده تثبیت رنگ می‌کنند شیوه تثبیت رنگ به این صورت است که ابتدا پاتیلی را پر از آب کرده و با حرارت دادن آب داخل آن را به مرحله

جوش می‌رسانند. سپس مقداری حدود ۱۲ کیلوگرم پوست انار ساییده شده را به آن افزوده و بعد مغز روناس را برای تثبیت اضافه می‌کنند و می‌جوشانند تا رنگ‌ها تثبیت شود و بعد از خشکاندن در هوای آزاد برای مراحل منگوله زنی یا ریشه تابی روی آن‌ها اعمال می‌شود و سپس آماده ارائه به بازار می‌شود. عملیات مهم قلمکاری سازی گازی یا شستن پارچه است. در گازی یا شستن منظور و

برای خلق پارچه قلمکار، صنعتگران در روی پارچه‌های پنبه‌ای سفید با قلم مو یا قالب نقش‌دار، نقوش بدیع و مطلوبی را به وجود می‌آورند. در فرهنگ فارسی دکتر معین، معنی قلمکار و قلمکاری سازی چنین آمده است: «قلم کار - نقاش و آن که به روی برنج، نقره و طلا حکاکی می‌نماید. قلمکاری، پارچه ساده و باز شده از کرباس، کتان و ... است که بر آن به وسیله قالب چوبی و مهر، نقوشی تصویر کرده باشند و آن را با اشکال پرده، سفره، رومی‌زی، دستمال، شال گردن، دامن، پیراهن، پشت دری، بقچه حمام، لحاف، روتختی و ... درآورده باشند.»

قلمکارسازان بعد از تهیه رنگ‌های لازم که به‌طور عمده شامل پنج رنگ سیاه، قرمز، آبی، سبز و زرد و گاه قهوه‌ای است ابتدا پارچه‌هایی را که باید نقش مورد نظر صنعتگر بر روی آن‌ها چاپ شود به مدت پنج روز در رودخانه قرار می‌دهند تا هم آهار آن‌ها از بین برود و هم مواد زائدش خارج شود. یکی دیگر از عملیاتی که به‌طور معمول قلمکارسازان قبل از چاپ نقش انجام می‌دهند رنگریزی

قالب نیست بلکه قلمکاری به روش نقاشی با دست و قلم پوست؛ قلم مویی که خود هنرمند تولیدکننده آن است. رنگ مورد نیاز در طبیعت و از انواع گیاهان، مواد معدنی و حیوانی به دست می‌آید. دقت کافی در عمل آوری رنگ و تثبیت آن بسیار مهم است.

پارچه‌های مصرفی برای این‌گونه پرده‌های نقاشی اغلب از جنس کتان، متقال (تافته)، پنبه‌ای و ابریشمی مرغوب بوده که باید در مقابل باد و باران و عوامل زیست محیطی مقاوم باشد و به فراخور حال خریداران تهیه می‌شود. معمولاً این کالا را با سفارش قبلی تهیه می‌کردند، اول سفارش، سپس تولید پرده نقاشی، روش کار به این صورت بود که پس از سفارش بنابر مبلغ سفارش دهنده، پارچه پنبه‌ای یا ابریشمی تهیه می‌شد، با قلم، نگاره مورد نظر روی آن طراحی می‌شد، سپس مرحله رنگ‌آمیزی انجام می‌گرفت. در این نوع قلمکار، نقاشی دستی هیچ‌گونه محدودیت رنگی وجود نداشت و هنرمند به راحتی می‌توانست با خلاقیت و توانایی خود، پرده‌های زیبایی خلق کند.

هنرمند از انواع نقوش، اشعار و ابیات در این پرده‌ها بهره می‌گرفت و اگر خوشنویس بود، اشعار را در کناره‌های پرده نیز می‌نوشت و کار را به اتمام می‌رساند.

بزرگ‌ترین مشکل این پرده‌ها، مدت طولانی تولید آنهاست. این نوع از نقاشی‌ها بسیار شبیه نقاشی خیال‌نگاره در سده‌های اخیر است که در زورخانه‌ها، حمام‌ها، قهوه‌خانه‌ها، تکایا و حسینیه‌ها رواج داشته است. در قدیم هنر سغدی نیز شامل چنین پرده‌هایی می‌شد. نقاشی سغدی مانند خیال‌نگاری وبه تبع آن نقاشی قلمکار را بر حسب موضوع می‌توان به گروه‌های مذهبی، حماسی، تاریخی، روزمره و عامیانه تقسیم کرد.

در نقاشی سغدی و خیال‌نگاری قاجاریه و قلمکاری پرده‌ها که با اعتقادات مردم و

داخل روانه بازار می‌شدند و شناخت آنها آسان بود و افزایش اعتبار و ارزش این صنعت را به همراه داشت. در قرن هجدهم میلادی که نقطه اوج تولید قلمکار بود از پارچه‌های ابریشمی و گاه پشمی استفاده می‌شد البته چنین قلمکارهای قدیمی، بسیار کمیاب هستند و نمونه‌های آنها را می‌توان در موزه‌های جهان مشاهده نمود.

نقاشی قلمکار روی پارچه با موضوعات هنر شیعه

هنر نقاشی روی پارچه از روزگاران دور وارد ایران شد و طی ادوار مختلف، فراز و فرودهای بسیاری را تجربه کرد. این هنر هم اکنون دوران فرود خود را سپری می‌کند و این خود، بزرگ‌ترین انگیزه برای تحقیق محسوب می‌شود.

پر رونق‌ترین دوران حیات این هنر، دوره صفوی و پایتختی اصفهان بود که هنر در جایگاه خاصی قرار داشت. نقوش روی پارچه‌ها از اهمیت فراوانی برخوردار بودند و چنان با سرعت روند پیشرفت را طی می‌کردند که نقش انسان در پارچه‌های عهد صفوی گاه بر مبنای داستان‌های قدیم، مصور می‌شد. هنر نقاش و روایتگر در طراحی پارچه‌های این عهد، بسیار موثر بود، مقام و منزلت قلمکاری در بازار اصفهان از همان روزها نشأت می‌گیرد و در میان تمام هنرهای تولیدی و وارداتی محفوظ باقی مانده است.

بحث مورد تحقیق ما قلمکاری چاپی با

و بوته و مناظر به طرز زیبایی در آن نمایش داد و ظاهری زیبا، دلپسند و ظریف تهیه نمود.

اکنون کارهای قلمی به علت پیچیدگی و دشواری، کمتر مورد مصرف قرار می‌گیرد و بیشتر ترجیح می‌دهند با قالب‌های چوبی کنده‌کاری شده (محکوک) به روی پارچه نقش بیندازند. طول این قالب‌ها ۲۱ سانتی‌متر و عرض آنها ۱۵ سانتی‌متر است.

بعضی از اساتید ماهر پیشکسوت و قدیمی قلمکاری را به دو صورت انجام می‌دهند و با استفاده از طراحی و نوآوری‌های خود قلمکارهای بسیار نفیسی ارائه می‌دهند. برای مثال زمینه پارچه را با طراحی قلم اجرا کرده و در اطراف طرح، زمینه نوارها و قاب‌های بسیار منظم و بدیع را توسط تکرار طرح‌های قالب چوبی احاطه کرده و به صورت یک مجموعه کامل، مناسب و بدیع ارائه می‌دهند و یا با ابتکار خود طرح زمینه را با قالب‌های چوبی و تکراری در چهار رنگ به وجود می‌آورند ولی اطراف طرح زمینه به صورت نوارهای بسیار جذاب، طرح‌هایی با قلم مو اجرا می‌کند.

قلمکاری در شهرهای یزد، همدان و به خصوص اصفهان معمول است که مرکز عمده هنر قلمکاری است که در این شهر علاوه بر بازار مخصوص به نام بازار چیت‌سازها، کارگاه‌های بسیاری در اطراف شهر و نزدیک رودخانه زاینده‌رود که صنعتگران در آن مشغول قلمکاری هستند و اشتغال قابل توجهی برای کارگران به وجود آورده‌اند.

قلمکارهای یزد که با پارچه‌های کرباسی تهیه می‌شوند از حیث نظافت، مرغوبیت و خوش ظاهری به پای قلمکارهای اصفهان نمی‌رسند و معمولاً عرض آنها کم است و دو پارچه کم عرض را کنار هم می‌دوزند تا پارچه قلمکار عریض شود.

در گذشته، قلمکارها با پارچه‌های تولیدی

مراسم مختلف مذهبی و حماسی تصویر شده‌اند، از اهمیت خاصی برخوردارند. مضمون‌های حماسی و تاریخی بیشترین اهمیت را در دیوارنگاری سغدی دارند. این موضوعات دقیقاً در نسل‌های بعد (نقاشی خیال‌نگاری و قلمکار) با داستان‌های مذهبی شیعی پیوند دارند.

حماسه‌نگار و قلمکار که خود فردی عامی و از اصناف برخاسته بود، روش‌های بیانی را برمی‌گزیند که در درجه اول دارای وضوح بیان و هیجان باشد و همانند شاعر با استفاده از چند شگرد، ترکیب‌بندی و ایجاد رنگ‌های زیبا به منظور خویش دست یابد. علاقه نقاش به نمایش عملی متمرکز بود. از حرکات، اشارات و تناسبات، زمانی منسجم به وجود می‌آورد که باعث تقریب درام و گویایی پیامش شود. این قالبی مناسب برای بیان ایدئولوژی شیعی بود که بتواند با صراحت بیان و اثرگذاری هر چه بیشتر بر مخاطب عام، وقایع مذهبی شیعه را به تصویر بکشد و با نوشتن نام اشخاص در پرده نقاشی با موضوع روایت در کنار افراد و صحنه‌ها به هدف خود نزدیک‌تر شود.

وی با کمک گرفتن از پرسپکتیو، شخصیت اصلی را بزرگ یا در پلان اصلی تصویر با رنگ‌های خاص و هاله نور در اطراف سر افراد مقدس تصویر می‌کرد و افرادی را که دوست داشت خوش‌سینما و دشمنان را بدمنظر به تصویر در می‌آورد.

در نگاره‌های قلمکار، اوج وقایع مدنظر نقاش، خیالی نیست بلکه عین واقعیت است و نقاش

در کنار اصل مطلب به جزئیات توصیفی و واقع‌گرایانه نیز می‌پردازد.

در برخی از پرده‌ها، نگارگر قلمکار از سمبل‌ها و نمادها در کنار سوژه اصلی بهره برده است مانند حضور شیری که روز عاشورا در پیشگاه امام حسین به تصویر در می‌آید یا در قالب چادرهای عزاخانه‌های حسینی

که همین نقاشان آن را تزئین کرده‌اند؛ دیده می‌شود زیرا شیر نماد قدرت و توانمندی یا سمبل ایستادگی و مقاومت به شمار می‌آید. همچنین می‌توان به پرندگان رنگارنگ که تصویر آنها سمبل یاران عروج یافته امام حسین است؛ اشاره کرد. فرشتگان به تصویر درآمده در این پرده‌ها دارای حرکات موقر و سیمای گشاده، چشمان درشت، ابروهای پهن، بینی کشیده، موهای پرپشت و بلند و

بال‌های رنگارنگ هستند. بعضی از فرشته‌ها لباس‌های کاملاً پوشیده و تاج بر سر دارند در حالی که فرشته‌های دیگر علاوه بر تاج، تزئین خاص دیگری روی تاج آنها نصب شده و آستین به صورت نصفه به تصویر کشیده شده است. این فرشتگان شاید دارای مرتبه‌ای بلندتر و مقامی والاتر هستند، جنسیت فرشتگان مدنظر نقاشان نیست.

نمایش قدرت شیر در طرفین درخت سرو، نمونه عظمت و پایداری است و در قسمت پایین تصویر پرنده در حالت عروج را به نمایش گذاشته که نمونه یاران امام حسین هستند.

در نقاشی دیگر، فرشتگان در حالات مختلف مزین به تاج و بال آنها به حالت عرفانی و روحانی دیده می‌شود. در این گونه آثار خبری از حجم پردازی رئالیستی وجود ندارد اما حجم پردازی در تمام آثار این گونه است که فقط حجم فیگورها از حالت تخت خارج شده و حالت عضلانی و گوشتی دارد.

نور در این تصاویر همه جا یکسان است و در واقع نورپردازی خاصی وجود ندارد. پرده‌ها

عموماً با حاشیه قلمکار چاپ شده‌اند و تکنیک وسط با اطراف متفاوت است؛ بدین معنی که دو روش قلمکار در آنها مدنظر قرار دارد. قطع پرده‌ها به اندازه ۴×۳ متر است به طوری که می‌توان آنها را به نام «نقاشی دیواری سیار» نام برد. این پرده‌ها سبک و به راحتی قابل حمل و نقل هستند و می‌توان ۱۰ عدد از آنها را در یک ساک دستی حمل نمود.

نتیجه‌گیری

هنر ایران همانند حلقه‌های یگ گردنبدن زیبا از هنر ایران باستان تشکیل شده و نگارگری از زمان سغدیان تا دوران قاجاریه را در برمی‌گیرد. این هنر ارزشمند با موضوعات مشابه قهرمانان اسطوره‌ای در قلب و رهن مردم جای گرفته و شاید به راحتی بتوان ادعا نمود که این هنر مردمی که در کوچه و بازار و دسترس مردم است؛ تأثیرانی بر افکار و باورهای مردم دارد. این هنر مخصوص در زمینه مذهب شیعه با مراسم عاشورا و روضه خوانی واعظ که باید آن را نقل همین پرده‌ها دانست، بیشتر و بهتر در اذهان جای می‌گیرد.

اغلب تصاویر این مطلب، قهوه‌خانه‌ای هستند که در آن وقایع مذهبی به وضوح در دو قیمت بالا و پایین به صورت گسترده و کامل و در حالات مختلف و رفتار شخصیت‌های گوناگون در آن دیده می‌شود. هنری به دور از تعلیمات آکادمیک مدارس که برخاسته از ذهن خلاق هنرمند خلق شده است.